

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

УДК: 35.078

Бень Ярослав Віталійович,

аспірант кафедри публічного управління та публічної служби, Національна академія державного управління при Президентові України, 03057, м. Київ, вул. Антона Цедіка, 20, тел.: +38 (096) 1011218, e-mail: yarikben86@gmail.com. <https://orcid.org/0000-0002-0370-3225>

ЩОДО УТВЕРДЖЕННЯ ДЕМОКРАТІЇ УЧАСТІ В ПУБЛІЧНОМУ УПРАВЛІННІ ДЕРЖАВ АНТИЧНОСТІ

Анотація. Публікація присвячена питанням теорії та практики партисипаторної демократії з часів її зародження в IV ст. до н.е. в Стародавній Греції – до падіння Римської імперії. Підкреслюється, що деспотії (грец. *Δεσποτία*, лат. *despoteia* – «необмежена влада») Стародавнього Сходу, в основу яких було покладено теократію, не мали достовірно відомих на сьогодні форм демократії. До того ж, ці держави (імперії) були надзвичайно обширними, щоб у них могли діяти збори усіх громадян.

Зазначається, що демократія (грец. *δημοκρατία* – від. *δῆμος* «народ» і *χράτεω* «правити, володіти»), що сформувалась як вчення та практика публічного управління в VII-IV ст. до н.е. в Афінах, Мегарах і інших давньогрецьких містах-державах, мала суттєві відмінності від сучасного народовладдя. Зміст афінської демократії найбільш влучно було визначено в промові Перікла, в якій окрім принципів свободи і демократії, декларуються принцип терпимості громадян Афін до спілкування в приватному та публічному житті, а також принцип відкритості публічних обговорень проблем суспільного та державного життя.

Проаналізовано зміст вчення Аристотеля про афінську демократію, а також основні методи і форми здійснення демократичного управління в Афінах. Наголошується, що тогочасна демократія була не лише шляхетною ідеєю та універсальною цінністю, а й унормованою процедурою. Так, у процедурному сенсі, демократія реалізовувалась в наступних стадіях: формування пропозиції; обговорення цієї пропозиції; санкціонування Радою 500 (сенатом), після попереднього контролю спеціально створеною комісією з 7 senatorів на предмет легітимності; винесення пропозиції на розгляд Народних зборів і голосування «за» чи «проти» неї. Досліджено феномен остракізму.

Відзначається, що здобутки Античної філософії та державно-управлінської практики у сфері демократії, включаючи елементи демократії участі, можна вважати історичними прототипами сучасної партисипаторної демократії. Хоча занепад

Стародавньої Греції та руйнування Римської імперії племенами варварів призвели до тривалого забуття в Європі цінностей, принципів і процедур демократії в усіх її значеннях. Дослідникам відомі приклади «референдної демократії» в швейцарських кантонах і «вічевої демократії» в давніх слов'янських народів і ін. Але, до кін. XX ст. демократія участі не отримувала такої популярності та розвитку, як в IV ст. до н.е. в Афінах.

Ключові слова: держава; демократія; афінська демократія; демократія участі; партисипаторна демократія; публічне управління.

Ben Yaroslav Vitaliyovych,

postgraduate student, department of public administration and public service, National academy of Public administration under the President of Ukraine, 03057, Kyiv, st. Anton Cedika, 20, tel .: +38 (096) 1011218, e-mail: yarikben86@gmail.com. <https://orcid.org/0000-0002-0370-3225>

CONCERNING THE ESTABLISHMENT OF DEMOCRACY IN PUBLIC ADMINISTRATION THE STATES OF ANTIQUITY

Annotation. The publication deals with the theory and practice of participatory democracy since its inception in the IV th century. B.C. in ancient Greece – before the fall of the Roman empire. It is emphasized that the despots (Greek Δεσποτία, Latin. Despoteia – «unlimited power») of the Ancient East, which were based on theocracy, did not have authentically known forms of democracy. In addition, these states (empires) were enormously large to hold the assembly of all citizens. It is noted that democracy (Greek δῆμοκρατία – from. Δῆμος «people» and χράτέω «to rule, to possess»), which was formed as a doctrine and practice of public administration in the VII-IV centuries.

B.C. in Athens, the Megars, and other ancient Greek city-states, it had significant differences from the present-day democracy. The content of Athenian democracy was most clearly identified in Pericles' speech, which, in addition to the principles of freedom and democracy, proclaims the principle of tolerance of the citizens of Athens for communication in private and public life, as well as the principle of open public discussion of problems of public and public life.

The content of Aristotle's teachings on athenian democracy as well as the basic methods and forms of democratic governance in Athens are analyzed. It is emphasized that democracy of the time was not only a noble idea and universal value, but also a normalized procedure. Thus, in the procedural sense, democracy was realized in the following stages: proposal formation; discussing this proposal; sanctioned by the Council of 500 (senate), after preliminary scrutiny by a specially created committee of 7 senators for legitimacy; submission of the proposal for consideration of the National Assembly and voting for or against it. The phenomenon of ostracism has been investigated.

It is noted that the achievements of Ancient philosophy and public administration practice in the sphere of democracy, including elements of participatory democracy, can be considered as historical prototypes of modern party-democracy. Although the demise

of Ancient Greece and the destruction of the Roman empire by the barbarian tribes, Europe's long-standing forgetting of the values, principles and procedures of democracy in all its meanings. Researchers have known examples of «reference democracy» in the swiss cantons and «eternal democracy» in the ancient slavic peoples and others. But, until the end of XX century participatory democracy did not gain such popularity and development as in the IV century B.C. in Athens.

Keywords: state; democracy; athenian democracy; participatory democracy; participatory democracy; public administration.

Постановка проблеми. Очевидно, що питання публічної влади та участі в її здійсненні громадян виникає разом із першими державами. Як писав у сер. XIX ст. швейцарський правник Й. Блюнчлі, «*Історична наука не спостерігала за виникненням першої держави і не залишила про неї жодних відомостей. Наукова свідомість почалася тоді, коли на землі існувало вже декілька держав*» [1, с. 205]. То ж, очевидно, що уявлення про тогочасну державу, суспільство, публічне управління та форми участі в ньому громадськості почали формуватися в епоху Відродження та період наукової революції XVI-XVII ст. у Європі. На сьогодні ці знання мають комплексний характер і в цілому дозволяють відтворити тогочасні суспільно-управлінські процеси.

Як відомо, появу перших держав сучасні науковці пов'язують з Еламом (3 200 р. до н.е.), Єгипетом (3 000 р. до н.е.), Яматаєм (3 000 р. до н.е.), Урукком (2 800 р. до н.е.), Акадом (XXIV ст. до н.е.), Ханаан (2 000 р. до н.е) і ін. державними утвореннями [2, с. 156]. Біля 2250 року до н.е. Саргон (Шарукен) Великий заснував першу в світі імперію – Аккадську, де проживало більше мільйона людей, яких охороняла постійна армія з 5 400 солдат. Між 1 000 і 500 роками до н.е. на Близькому Сході сформувалися справжні багато-

людні імперії – Пізньоасірійська, Вавилонська, Перська [3, с. 129].

Водночас, тогочасні держави і суспільства мали специфічний характер і ґрунтувались на відмінних від сучасних правилах суспільного життя та публічного управління. Зокрема, відомий антрополог Е. Тайлор писав: «Найдавніше слово, що означало «закон», спочатку означало «звичай». Право кровної помсти і дозвіл пені: викупляти пролиту кров через *wergild*, були напевне одними із найдавніших священних установ звичаєвого права, і зустрічаються в таких різних народів, як афганці, греки часів Гомера, іранці часів Авести і германці часів Тацита» [4, с. 185-186]. То ж, демократія, як процедура, була малознайомою для тодішніх народів і державних утворень.

Деспотії (грец. *Δεσποτία*, лат. *despoteia* – «необмежена влада») Стародавнього Сходу, в основу яких було покладено теократію, не мали достовірно відомих на сьогодні виявів демократії. Як писав свого часу І. Андрієвський, «На Сході особистість зникає від самих державних конструкцій: зникає або в кастах, як наприклад в Індії чи Єгипті, чи в односторонньому напрямку військового елемента Персії, або деспотизму Китаю. На Сході позитивний закон замінюється догматом релігії...» [5, с. 3].

За цих умов, населення тогочасних держав-імперій Сходу було позбавлене не лише права на участь в управлінні державними справами, а й будь-яких прав людини загалом. У цьому контексті слід згадати Г. Моска, який писав, що «... в великих імперіях Сходу не було політичних інститутів, властивих племені та місту. Держави були надзвичайно обширними, щоб могли діяти збори усіх громадян» [6, с. 19].

Відповідно, витоки партисипаторної демократії годі шукати у деспотіях Стародавнього Сходу. Джерела демократії знаходимо у Стародавній Греції часів правління Перікла, коли демократія участі стала важливою формою тогочасного публічного управління й через тисячоліття, в 60-70-х роках XX ст. відродилась у сучасних політико-управлінських відносинах сучасних держав світу.

Аналіз досліджень і публікацій. Питання теорії та практики механізмів залучення громадськості до участі в державному управлінні та соціальна природа партисипативної демократії досліджувались у роботах багатьох учених у сфері публічного управління (М. Гирик, В. Олуйко, Л. Пашко, О. Пухкал, Є. Романенко, І. Сурай, С. Хаджирадева та ін.) та права (О. Батанов, В. Нестерович, О. Лотюк, В. Погорілко, А. Селіванов, О. Скрипнюк, М. Ставнійчук, В. Федоренко, В. Шаповал і ін.). Разом із тим, питання щодо утвердження феномену демократії участі в державному (публічному) управлінні в історії Західної цивілізації залишається малодослідженим. Для всебічного дослідження цієї проблематики нами були проаналізовані роботи Аристотеля [7], І. Андрієвського [5], Й. Блюнчлі [1], В. Вільсона [8], М. Ковалевського [9], В.

Латишева [10], Г. Моска [6], М. Пилянкевича [11], Е. Тейлора [4], Б. Чичеріна [12, 13] й ін.

Метою статті є виявлення передумов утвердження та особливостей здійснення демократії участі в публічному управлінні в державах Античності, а також встановлення їх взаємозв'язків з сучасною партисипаторною демократією та механізмом використання її потенціалу в сучасному державному управлінні.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні в філософії, історії, соціології, праві та в науці державного управління існує безліч визначень категорії «демократія». Кожен із вітчизняних і зарубіжних мислителів давнини і сучасності збагачував цю категорію новим змістом, значенням і інтерпритаціями.

З огляду на предмет нашого дослідження, наведемо слова Б. Чичеріна, який у кін. XIX ст. писав: «*Демократія є способом правління, в якому верховна влада належить народові*» [12, с. 147]. Утім, таке значення категорія «демократія» набула після обґрунтування Ж.-Ж. Руссо теорії народного суверенітету та втілення її ключових положень в Конституції США 1787 р., Конституції Франції 1791 р. і інших конституціях. До цього часу демократія пройшла складний і суперечливий історичний шлях. Важливою віхою на цьому шляху стало утвердження демократії в Античний період.

Батьківщиною демократії та демократичного державного управління в Західній традиції прийнято вважати Стародавню Грецію. Але, феноменологія грецької демократії полягає в тому, що за часів Античності в Греції не існувало ні держави, ні демократії, ні

народного суверенітету в їх сучасному розумінні. До того ж, держава фактично ототожнювалася з суспільством і, на науковому рівні, ці категорії були розділені значно пізніше Г. Гегелем [13, с. 2]. Хоча, у Стародавній Греції форми правління були надзвичайно популярним об'єктом уваги мислителів. До прикладу, Платон, на підставі нумерології, вважав, що для досконалої держави (полісу) необхідно саме 5040 громадян, ні більше, ні менше [11, с. 32]. Мислителі Античної Греції висловлювали й інші погляди на форми державного правління та методи і форми управління в полісах.

Разом із тим, можемо погодитись із В. Федоренком, що «... у Стародавні часи і за Античності категорія «держава» іще не була сформульована. Давні греки використовували для позначення публічної влади термін «*polis*» і «*politea*», а римляни – терміни «*res publica*» і «*civitates*», а вислови «*status rei publicae*» і «*status rei romanae*» лише через тривалий час трансформувалися в категорію держава. Це пов'язано з неподільністю публічної влади з суспільством і тривалим процесом рецепції римського права у Західній Європі» [2, с. 157].

До того ж, суспільне життя за часів «Гомерівської Греції», оспіваної Платоном і іншими грецькими мислителями як «Золотий вік», було далеким від сучасних уявлень про цінності та етику суспільного життя. Політичні ж інститути того часу Г. Моска характеризував як «патріархальну монархію» [6, с. 32]. Щодо цього Е. Тейлор писав наступне: «Коли ми читаємо, що на похоронах Патрокла Ахілл власноруч убив дванадцять полонених, шляхетних троянців, чотири коня і дві собаки, і коли

того ж самого Ахілла нам описують як такого, що тричі протягнув довкола Трої за своєю колісницею труп Гектора, то очевидно, що Золотий вік, нафантазований поетами, був у дійсності віком грубої дикості» [4, с. 182].

Власне, і сама демократія (грец. δῆμοκράτῖα – від. δῆμος «народ» і χράτέω «правити, володіти»), що сформувалась як вчення та практика публічного управління в VII-IV ст. до н.е. в Афінах, Мегарах і інших давньогрецьких містах-державах, мала суттєві відмінності від сучасного народовладдя. Згадуваний нами попередньо Й. Блюнчлі писав щодо цього наступне: «У давнину демократія розумілася інакше, ніж у новий час. Давні демократи відокремлювалися від держави і шукали свободи усіх у політично рівному володарюванні всіх» [1, с. 259].

Досліджуючи витоки давньогрецької демократії, М. Ковалевський у своїй відомій роботі «Від прямого народовладства до представницького і від патріархальної монархії до парламентаризму» (1906 р.) дійшов висновку, що демократії передувала тімократія (грец. τίμοκράτῖα – «честь» і «сила, влада»), як олігархічна форма правління, що засновувалася на поділі афінян на чотири класи за майновим станом. Перші три із них допускалися до зайняття публічних посад і участі в радах та судах, а четвертий клас, до якого відносилась більшість громадян Афін, міг лише збиратися на міській площі для обговорення важливих проблем. Аристид же провів реформи, що сприяли доступу представників четвертого класу до «виборів, посад і судів», а будівником афінської демократії М. Ковалевський вважає Ефіалта, «сучасника і однопумця Перікла» [9, с. 2-3].

У епоху легендарного Перікла (444-429 рр. до н.е.), якого дослідники вважають виборним монархом [1, с. 235] (один з феноменів давньогрецької демократії), за свідченням Д. Хелда, найбільш точно та повно були втілені цінності та принципи афінської демократії у своїй промові, яка була написана і вірогідно перопрацьована Фукидідом приблизно через 30 років після її виголошення.

У згаданій промові Перікла, окрім принципів свободи і демократії також декларується принцип терпимості громадян Афін до спілкування в приватному та публічному житті, а також принцип відкритості публічних обговорень проблем суспільного та державного життя [14, с. 33]. Вбачається, що ці положення з промови Перікла, яку М. Ковалевський називав «панакриком народному самодержавству» [9, с. 20], засвідчують основні цінності, принципи, методи і форми партисипаторної демократії в новонароджаному стані, а також розкривають потенціал цієї форми народовладдя у публічному управлінні.

Відповідну атмосферу свободи і демократії в Стародавній Греції IV ст. відзначало багато науковців. До прикладу, вже згадуваний у цій публікації Г. Моска писав: *«Свобода, якою насолоджувалися грецькі держави, той факт, що їх закони не мали характеру незмінної та священної настанови, але були виявом волі громадян, щодо яких вони і мали застосовуватися, а магістрати, що застосовували цей закон, обиралися з тих же громадян, звичайно являли собою вклад, що сприяв інтелектуальному та моральному підйому еллінів»* [6, с. 35].

У Афінській демократії були гідні ідеологи, найбільш відомим із яких, завдяки Т. Аквінському [15], на сьогодні, поза сумнівом, залишається Аристотель. Його всевітньо відома робота «Політія» або ж «Афінська Політія», написана між 335 і 323 рр. до н.е, починається з вступу, в якому зазначається, що «... будь-яке спілкування виникає заради певного блага (оскільки всяка діяльність має на увазі передбачуване благо), то, очевидно, всі спілкування спрямовуються на досягнення того чи іншого блага, причому більше інших і до найвищого з усіх благ прагне таке спілкування, що є найбільш важливим із всіх і охоплює собою все інше спілкування. Це спілкування і називається державою, або *спілкуванням політичним*» [7, с. 16]. Згадуване спілкування Аристотель пов'язував з такою «неправильною» формою правління як демократія.

Дослідники філософської спадщини Аристотеля підкреслювали, що Аристотель вважав демократією такий устрій, за якого «... складаючі більшість громадяни, люди вільні та бідні, мають у своїх руках владу, тоді як за олігархії її має меншість багатих і знатних» [10, с. 64]. Ця влада, за Аристотелем, засновувалася на принципі всебічного залучення громадян до публічного (державного) життя [7, с. 37].

На практиці, афінська демократія передбачала забезпечення громадянам особистої свободи у поєднанні з обов'язком по черзі бути підвладним і управляти, приймаючи участь у діяльності таких органів державної влади, як Рада 500 (сенат), Народні збори і посадові особи, що призначалися названими радами. При цьому, як зазнав В. Латишев, «У руках ради, яка складалася із значної кількості громадян, і зборів всіх громадян

знаходилася верховна влада, а обрані ними посадові особи, щорічно змінювані й відповідальні за свою діяльність, завідували окремими галузями управління, так що *народ цілковито управляв сам собою*» [10, с. 65]. Схожу точку зору наводить і В. Вільсон, який писав, що після об'єднання в IV ст. до н.е. Егейських громад-полісів «... управлінських забот стало в Афінах набагато більше, і демократія навчилася сама займатися громадськими справами» [8, с. 70].

Демократична форма правління в Стародавній Греції також не була декоративною, фасадною. Тогочасне демократичне управління охоплювало значну кількість вільних громадян. У епоху Перікла, за свідченням В. Вільсона, «щонайменше двадцять тисяч афінян служили державі в якості солдат, присяжних, радників і посадових осіб. ... громадяни залучались до безкінечних заходів імперської політики; і народні збори стали центром політичного життя Афін» [8, с. 72-73].

Слід відзначити, що діяльність органів публічного управління тогочасних античних грецьких полісів (грец. πόλις), які становили територіальну основу політичної спільноти *koinonia politike*, здійснювалася на основі законів і переважно на професійній, тобто, оплатній основі. Помилковим було б вважати давньогрецьку демократію стихійною, або ж маргінальною. Так, Афінах іще за часів Перікла обрані шляхом жеребкування судді отримували грошове забезпечення, члени ради, що обиралися за цензом через жеребкування також мали оплати за свою діяльність, а посадові особи і громадяни, які приймали участь у народних зібраннях не отримували його. При цьому, «... закон стояв вище народ-

них постанов і скарга на протизаконність пропозицій вважалася надійною опорою конституції» [10, с. 66].

Також, на наш погляд, не слід зводити демократію в Стародавній Греції виключно до тотальної участі вільних громадян у безпосередньому прийнятті владних і управлінських рішень. Адже, тогочасна демократія була не лише шляхетною ідеєю та універсальною цінністю, а й унормованою процедурою. Зокрема, М. Ковалевський писав, що пропозиції, які мали розглядатися Народними зборами, повинні були витримати «... попереднє випробування обговоренням і затвердження сенатом і піддатись після цього контролю семи виборних, яким доручалось навести довідку запропонованої міри з законом» [9, с. 16]. Таким чином, Афінська демократія, у процедурному сенсі, передбачала формування пропозиції; обговорення цієї пропозиції; санкціонування Радою 500 (сенатом), після попереднього контролю спеціально створеною комісією з 7 senatorів на предмет легітимності; винесення пропозиції на розгляд Народних зборів і голосування «за» чи «проти» неї.

Окрім того цікавою формою давньогрецької демократії, запровадженою Клісфеном у 508 р. до н.е., був остракізм (грец. ὄστρακον), або ж «суд черпків». Її зміст полягав у тому, що Народні збори, на основі рішення таємного голосування громадян, які вписували на черпках ім'я будь-якого популярного громадянина, могли висунути пропозицію про вигнання з полісу громадянина, який набув значного політичного впливу. Ця форма демократії була запроваджена як запобіжник для повернення олігархії «нових Пісістратів» та унемож-

ливлення тиранії, але невдовзі стала інструментом політичної боротьби. Ця форма демократії була складною в застосування й мала неоднозначний характер та застосовувалась не часто. До феномену остракізму негативно ставився й Аристотель [8, с. 70].

Через віки в середньовічних італійських республіках, до прикладу в Флоренції, практика остракізму відновилася в доволі драматичних формах: у вигнання посилались цілі категорії громадян, «були ними гвельфи чи гібеліни, тобто, прибічники папи чи імператора, білі чи чорні, тобто прибічники ворогуючих у стінах самої Флоренції олігархічних сімей, як Медичі чи Альберти» [9, с. 19]. Пізніше практика політичного остракізму, в різних інтерпретаціях, відроджувалася в багатьох державах світу. Зокрема, з розвитком парламентаризму ця практика втілювалась в інституті відкликання виборцями парламентаріїв, яка мала місце як на батьківщині прямої демократії Швейцарії, так і в соціалістичних державах (колишній СРСР і ін.) у друг. пол. XX ст. Але, інститут відкликання парламентарія, на відміну від остракізму, вже не мав нічого спільного з демократією участі.

Із занепадом Стародавньої Греції центр Античної цивілізації переміщується до Риму, в патріархальній історії якого ми теж віднаходимо традиційні для тієї епохи органи державної влади: царя, сенат і коміції, тобто народні збори, а також елементи демократії в державному правлінні аж до республіканського періоду. Разом із тим, за часів Юлія Цезаря та Августа Рим трансформується з республіки в імперію, а правотворчі привілеї коміцій узурпувалися імператором і сенатом. На думку Г. Моска це зумовлювало-

ся тим, що «стародавня конституція міста-держави не могла більше діяти після того, як Рим підкорив собі усе Середземномор'я й римських громадян стало мільйони і тому додав до старих античних нові й більш ефективні органи управління» [6, с. 35].

На відміну від давньогрецьких полісів Римська імперія виявилася байдужою до демократії у всіх її проявах. Так Й. Блюнчлі писав, що імператорська влада в Римі була «... необмеженою, самодержавною владою, перед якою всі мали схилитися. Це було зосередження в одній особі *всесвітнього володарювання римлян, imperii mundi*. Ідеальним мотивом для неї, якому, звичайно, рідко відповідала дійсність, було суспільне благо, *salus publica*» [1, с. 314]. За таких умов, громадяни, з одного боку, втратили можливість здійснювати владу в Римі безпосередньо. З іншого боку, пересічні громадяни залучались до участі в публічному управлінні Риму. Так, М. Ковалевський писав, що «... збираючись по куріям і трибам, римський народ обирав посадовців, ветував закони, здійснював кримінальне судочинство та санкціонував своєю згодою найважливіші адміністративні заходи» [9, с. 98].

Здобутки Античної філософії та державно-управлінської практики у сфері демократії, включаючи елементи демократії участі, можна вважати історичними прототипами сучасної партисипаторної демократії. На жаль, занепад Стародавньої Греції та руйнування Римської імперії племенами варварів призвели до тривалого забуття цінностей, принципів і процедур демократії в усіх її значеннях. Звичайно ж, дослідникам відомі приклади «референдної демократії» в швейцарських кантонах і «ві-

чевої демократії» в давніх слов'янських народів. Але, можемо погодитись із Б. Чичеріним, який писав, що постантична демократія «... не відіграє такої ролі, як в давнину, оскільки тут громадяни, зайняті приватними справами, не присвячують себе повністю політиці» [12, с. 150]. Хоча, тернисті шляхи розвитку демократії участі в Середньовічній Європі, зокрема, в епоху Відродження, також заслуговують на самостійну увагу дослідників.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, всі найвідоміші Західній цивілізації форми демократії, до закріплення рівного права громадян обирати і бути обраним у конституціях і конституційних актах кін. XVIII ст. в Америці та Європі, по-суті, були методами і формами демократії участі. Двадцять два століття поспіль, починаючи з епохи античної демократії і до конституювання загального виборчого права, народовладдя передбачало насамперед залучення громадян, як правило, вільних і заможних чоловіків, до участі в державному управлінні в різних, передбачених звичаєвим правом та/або законами формах.

Розвиток демократії в Стародавній Греції, насамперед в Афінах у IV ст. до н.е., позначився не лише вченнями Аристотеля і інших мислителів про цінність демократії, а й утвердженням за часів Перікла демократичної моделі управління, що передбачала участь громадян у: народних зборах, як вищому органі публічної влади; формування публічної політики через подання ними пропозицій до народних зборів; участь у формування сенату і посад публічної влади; в процедурі остракізму *etc.* Про цьому, демократія участі в Афінах мала процедурно визначений законами ха-

рактер, що забезпечувало легітимність рішень, в яких громадяни цього міста-поліса брали участь.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Блюнчли И. Общее государственное право. В 2-х томах. Пер. с 3-го изд-я. Н. Ляпидевского. Под ред. О.М. Дмитриева. Москва: В Универс. типограф, 1865. 456 с.
2. Федоренко В.Л. Конституційне право України: підручник. До 20-ої річниці Конституції України та 25-ої річниці незалежності України. Київ: Вид-во «Ліра», 2016. 616 с.
3. Харари Ю.Н. Sapiens. Краткая история человечества; пер. с англ. Л. Сумм. Москва: Синдбад, 2016. 520 с., ил.
4. Тейлор И. Происхождение арийцев и доисторический человек. Исследование по доисторической этнологии и цивилизации в Европе. С 30 рис. в тексте. Москва: Изд. магаз. «Книжное дело», 1897. 332 с.
5. Андриевский И. Русское государственное право. Том I. Введение и Часть I. О правительстве. Санктпетербург-Москва: Издание М.О. Вольфа, 1866. 406 с.
6. Моска Г. История политических доктрин. Пер. с итал. Е.И. Темнова. Москва: Мысль, 2012. 326 с.
7. Аристотель. Политика. Пер. с греч., предисл. и послесл. С. А. Жебелева; примеч. и комент. А. И. Доватура. Москва: Академический проект, 2015. 318 с.
8. Вильсон В. Государство. Прошлое и настоящее конституционных учреждений. Пер. под ред. А.С. Яценко, с предисл. М.М. Ковалевського. С приложением текста важнейших конституций. Москва: Изд-е В.М. Саблина, 1905. 569 с.; прилож. 166 с.
9. Ковалевский М. От прямого народовластия к представительному и от патриархальной монархии к парламентаризму. Том I. Роль государства и его отражение в истории политических учений. Москва: Типогр.: И.Д. Сытина, 1906. 520 с.

10. Латышев В.В. Очерки Греческих древностей. Часть I-я: Государственные и военные древности. Изд. 2-е, перераб. С.-Петербург, 1888. 355 с.

11. Пилянкевич Н.И. История философии права. Изд. под ред проф. Н. Реннекампа. С предисл. Киев: В университетск. типогр., 1870. 299 с.

12. Чичерин Б. Курс государственной науки. Часть I. Общее государственное право. Москва: Типогр.-литография Т-ва Кушнеров и Ко, 1894. 481 с.

13. Чичерин Б. Курс государственной науки. Часть II. Социология. Москва: Типогр.-литография Т-ва Кушнеров и Ко, 1896. 432 с.

14. Хелд Д. Модели демократии. Третье изд.; перевод с англ. М. Рудакова. Москва: Изд. дом «Дело» РАНХиГС, 2014. 544 с.

15. Аквінський Т. Коментарі до Аристотелевої «Політики». Київ: Основи, 2003. 794 с.

REFERENCES:

1. Bluntschli, J. (1865). *Obshchee gosudarstvennoe pravo [General state law]*. (Vols. 1-2). O.M. Dmitriev (Eds.). (N. Lyapidevskiy, Trans). Moscow: V Univers. tipograf [in Russian].

2. Fedorenko, V.L. (2016). *Konstytutsiine pravo Ukrainy [Constitutional Law of Ukraine]*. Kyiv: Vyd-vo «Lira» [in Ukrainian].

3. Harari, Yu.N. (2016). *Sapiens. Kratkaya istoriya chelovechestva [Sapiens: A Brief History of Humankind]*. (L. Summ, Trans). Moscow: Sindbad [in Russian].

4. Taylor, I. (1897). *Proiskhozhdenie ariytssev i doistoricheskiiy chelovek. Issledovanie po doistoricheskoy etnologii i tsivilizatsii v Evrope [The Origin of the Aryans: An Account of the Prehistoric Ethnology and Civilisation of Europe]*. Moscow: Izd. magaz. «Knizhnoe delo» [in Russian].

5. Andrievskiy, I. (1866). *Russkoe gosudarstvennoe pravo. Tom I. Vvedenie i Chast I. O pravitelstve [Russian state law. Vol. 1.*

Introduction and Part I. About the government]. Saint Petersburg-Moscow: Izdanie M.O. Volfa [in Russian].

6. Moska, G. (2012). *Istoriya politicheskikh doktrin [History of political doctrines]*. (E.I. Temnov, Trans). Moscow: Mysl [in Russian].

7. Aristotle. (2015). *Politika [Politics]*. (S.A. Zhebelev, Trans). Moscow: Akademicheskiiy proekt [in Russian].

8. Wilson, W. (1905). *Gosudarstvo. Proshloe i nastoyashchee konstitutsionnykh uchrezhdeniy [State. The past and present of constitutional institutions]*. (A.S. Yashchenko, Trans). Moscow: Izd-e V.M. Sablina [in Russian].

9. Kovalevskiy, M. (1906). *Ot pryamogo narodopravstva k predstavitelnomu i ot patriarkhalnoy monarkhii k parlamentarizmu. Tom I. Rol gosudarstva i ego otrazhenie v istorii politicheskikh ucheniy [From direct democracy to representative and from patriarchal monarchy to parliamentarism. Vol. 1. The role of the state and its reflection in the history of political studies]*. Moscow: Tipogr.: I.D. Sytina [in Russian].

11. Pilyankevich, N.I. (1870). *Istoriya filosofii prava [History of philosophy of law]*. N. Rennenkampf (Eds.). Kiev: V universitetsk. tipogr. [in Russian].

12. Chicherin, B. (1894). *Kurs gosudarstvennoy nauki. Chast I. Obshchee gosudarstvennoe pravo [The course of state science. Part 1. General state law]*. Moscow: Tipogr.-litografiya T-va Kushnerov i Ko [in Russian].

13. Chicherin, B. (1896). *Kurs gosudarstvennoy nauki. Chast II. Sotsiologiya [The course of state science. Part 2. Sociology]*. Moscow: Tipogr.-litografiya T-va Kushnerov i Ko [in Russian].

14. Held, D. (2014). *Modeli demokratii [Models of Democracy]*. (3rd ed.). (M. Rudakov, Trans). Moscow: Izd. dom «Delo» RANKhiGS [in Russian].

15. Akvinskyi, T. (2003). *Komentari do Arystotelevoi «Polityky» [Comments on Aristotle's "Politics"]*. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].